

**ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ У СИСТЕМІ ЗАХОДІВ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ:
ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ**

**COMPULSORY MEASURES OF EDUCATIONAL NATURE
IN THE SYSTEM OF MEASURES OF CRIMINAL LEGAL INFLUENCE ON MINORS:
A VIEW ON THE PROBLEM**

**Парасюк М.В., студентка II курсу
юридичного факультету**

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті акцентується увага на тому, що відсутність законодавчої дефініції терміна «примусові заходи виховного характеру» не сприяє однозначному розумінню кримінально-правової природи цих заходів. Застосування заохочувальних заходів щодо неповнолітніх правопорушників підпорядковано меті домогтися виправлення без застосування покарання. Констатовано, що обґрунтованим є визначення у Кримінальному кодексі України переліку цих заходів. Звертається увага на їхній змішаний характер і можливість застосування до спеціальних суб'єктів. Підтримується позиція про віднесення цих заходів до категорії інших заходів кримінально-правового характеру, що є альтернативою покарання. Сфера застосування примусових заходів виховного характеру є ширшою, і це дозволяє їх реалізовувати як через кримінальну відповідальність (ст. 105 КК України), поза межами кримінальної відповідальності (ст. 97 КК України), а також регламентована можливість їх застосування щодо особи, котра до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України. Констатовано, що, оскільки ці заходи є примусовими, деякі із цих видів із притаманними для них обмеженнями прав і свобод можуть сприйматися особами, до яких вони застосовані, наближено до покарання. Акцентована увага на тому, що метою застосування примусових заходів виховного характеру має бути виправлення особи, попередження вчинення протиправних діянь, а також ресоціалізація. Передбачення у кримінальному законі одного переліку примусових заходів виховного характеру для звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання не є обґрунтованим з погляду гуманізації кримінальної відповідальності щодо неповнолітніх. Наголошується на доцільності диференціювати розглядувані заходи залежно від можливості їх призначення у разі звільнення від кримінальної відповідальності чи звільнення від покарання.

Ключові слова: неповнолітні, примусові заходи виховного характеру, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання, заохочення, інші заходи кримінально-правового характеру, гуманізм, осуд, покарання.

This article emphasizes that the lack of a legal definition of the term “coercive measures of an educational nature” does not contribute to a clear understanding of the criminal nature of these measures. The application of incentive measures against juvenile offenders is subject to the goal of achieving correction without punishment. It is stated that it is reasonable to define in the Criminal Code of Ukraine an exhaustive list of these measures. Attention is drawn to their mixed nature and possibilities of application to special subjects. The position that these measures are classified as other measures of a criminal law nature, which is an alternative to punishment, is supported. At the same time, it is emphasized that the scope of application of coercive measures of educational nature is wider, which allows to implement them both through criminal liability (Article 105 of the Criminal Code of Ukraine), outside criminal liability (Article 97 of the Criminal Code of Ukraine), in respect of a person who, before reaching the age from which criminal liability may arise, has committed a socially dangerous act that falls under the signs of an act provided for in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. It was stated that since these measures are coercive, some of these types, with their inherent restrictions on rights and freedoms, may be perceived by the persons to whom they are applied, close to punishment. Emphasis is placed on the fact that the purpose of the application of coercive measures of an educational nature should be to correct the person, prevent the commission of illegal acts, as well as their resocialization. The provision in the criminal law of one list of coercive measures of an educational nature for release from criminal liability and release from punishment is not justified from the point of view of humanization of criminal liability against minors. Emphasis is placed on the expediency of differentiating the measures in question depending on the possibility of their appointment in the case of release from criminal liability or release from punishment.

Key words: juveniles, coercive measures of an educational nature, release from criminal liability, release from punishment, incentives, other measures of criminal law nature, humanism, condemnation, punishment.

Постановка проблеми: Злочинність неповнолітніх є глобальною проблемою сучасності, у вирішенні якої зацікавлене усе світове співтовариство. Це зумовлюється, зокрема, тим, що підростаюче покоління відіграє вирішальну роль у забезпеченні життєздатності суспільства та його розвитку. З огляду на специфіку особистості неповнолітнього та його нездатність до самостійного прийняття важливих рішень у критичній ситуації із застереженням слід підходити до застосування щодо цієї категорії осіб заходів кримінально-правового впливу. Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листопада 1985 р., орієнтують держави не допускати передчасного застосування до неповнолітніх кримінального покарання, особливо у виді позбавлення волі. Доцільно перевагу надавати опіці та нагляду, пробації, громадським роботам, фінансовим покаранням, компенсації та реституції, передачі на виховання тощо [1]. Визначальною особливістю національного реагування на кримінально-протиправну поведінку неповно-

літнього є можливість застосування у процесі звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання примусових заходів виховного характеру. Законодавче закріплення порядку реалізації цих заходів міститься в окремому розділі XV Загальної частини КК України поряд з іншими особливостями кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Незважаючи на важливість цих законодавчих положень для гуманізації кримінально-правового впливу щодо неповнолітніх, у цій сфері кримінально-правового регулювання є ціла низка проблемних аспектів, які пов'язані із визначенням кримінально-правової природи цих заходів, їхніх видів, форм реалізації та порядку застосування. Попри це все законодавчий текст кримінально-правової норми, яка передбачає перелік примусових заходів виховного характеру (ст. 105 КК України) залишається стабільно незмінним, починаючи із моменту набрання чинності первинної редакції цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці уже тривалий час сигналізують про потребу зміни кон-

цепції щодо регламентації примусових заходів виховного характеру, однак «віз і далі там». Про це пишуть у своїх наукових дослідженнях Ю.В. Баулін, В.М. Бурдін, О.П. Горох, М. Кондра, В.О. Навроцький, Є.О. Письменський, Т.І. Пономарьова, О.О. Северин, А.О. Сілкова, М.І. Хавронюк, О.О. Ямкова, А.М. Ященко та ін. Незважаючи на законодавчу стабільність у цій сфері кримінально-правового регулювання, науковці апелюють до того, що необґрунтованим є передбачення єдиної системи примусових заходів виховного характеру для застосування щодо двох різних видів заходів кримінально-правового характеру, а саме у разі звільнення від кримінальної відповідальності й у разі звільнення від покарання, неоднозначно оцінюється сама система примусових заходів виховного характеру. Висловлюється також позиція про те, що вплив на неповнолітніх, котрі вчинили кримінальні правопорушення, слід вивести зі сфери дії кримінального права та регламентувати системою норм ювенального законодавства. З огляду на це слід констатувати актуальність і перспективність наукової розробки концепції примусових заходів виховного характеру.

У статті буде зроблено спробу визначити ознаки, якими слід характеризувати примусові заходи виховного характеру, котрі судом можуть бути застосовані щодо неповнолітніх, що і становитиме мету цієї публікації.

Виклад основних положень. Термін «примусові заходи виховного характеру» позбавлений законодавчої дефініції. Це значно ускладнює розуміння кримінально-правової природи таких заходів. Передбачення законодавчої дефініції примусових заходів виховного характеру дозволило б орієнтуватися на істотні ознаки, які би розкривали зміст цього терміна. З.А. Загинеї зазначає: «Наявність законодавчих дефініцій кримінально-правових понять є свідченням правової культури, виявом високого рівня нормотворчої техніки. Якщо не визначати понять у нормативно-правових актах, то це може призвести до неправильного з'ясування змісту кримінально-правової норми, волі законодавця, помилок і неоднозначностей у їх інтерпретації, неоднакового розуміння значення того чи іншого терміна різними особами» [2, с. 128].

Перелік примусових заходів виховного характеру вичерпно визначений у ч. 2 ст. 105 КК України. Їх можна віднести до кримінально-правових заходів, що мають змішаний характер, оскільки передбачуваною є можливість застосування цих заходів як у разі звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 97 КК України), так і у разі звільнення від покарання (ст. 105 КК України). Водночас слід звернути увагу на деякий винятковий характер застосування цих заходів. Мається на увазі передбачувано у ч. 2 ст. 97 КК України можливість для суду застосувати їх до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України.

Примусові заходи виховного характеру застосовуються до спеціальних суб'єктів, зокрема, це: 1) особа, котра до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України; 2) особа, яка є суб'єктом кримінального правопорушення і на момент його вчинення та на момент застосування примусових заходів виховного характеру була неповнолітньою, тобто не досягла вісімнадцятирічного віку.

Системний аналіз видів примусових заходів виховного характеру, сформульований у ч. 2 ст. 105 КК України, та порядку їх застосування не дозволяє визначитися із місцем цих заходів у системі кримінально-правового впливу. Примусові заходи виховного характеру не є покаранням. Водночас, незважаючи на те, що пряма вказівка у кримінальному законі відсутня, оскільки розділ XIV Загальної

частини КК України не містить цих заходів, більшість науковців підтримують віднесеність їх саме до цієї категорії. Інакшість примусових заходів виховного характеру, тобто альтернативний до покарання характер примусових заходів виховного характеру має визначатися змістом примусових обмежень прав і свобод неповнолітнього, що є відмінними від тих, які несе за собою покарання.

Сфера застосування примусових заходів виховного характеру є ширшою, ніж покарання, яке виступає формою реалізації кримінальної відповідальності. Реалізація примусових заходів виховного характеру здійснюється через кримінальну відповідальність (ст. 105 КК України), поза межами кримінальної відповідальності (ст. 97 КК України), а також регламентована можливість їх застосування щодо особи, котра до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України. Остання форма застосування такого некарального заходу є надто суперечливою в контексті можливості реагувати на поведінку, яку немає підстав назвати кримінально-протиправною, системою заходів, що застосовуються до суб'єктів кримінальних правопорушень.

Примусові заходи виховного характеру застосовуються за рішенням суду. Ці заходи є публічно-правовою, державною оцінкою діяння, вчиненого неповнолітнім. Як справедливо відзначає О.О. Ямкова, застосування примусових заходів виховного характеру є правом, а не обов'язком суду. Суд не зв'язаний позицією неповнолітнього або його законних представників, а вирішує питання за наявності підстав та умов, передбачених (ст. 97 та 105 КК України) [3, с. 94]. А.М. Ященко вважає, що застосування цих заходів є діяльністю уповноважених органів чи осіб (суду, слідчого або прокурора) щодо прийняття та закріплення у відповідному процесуальному документі остаточного рішення про призначення, зміну, пом'якшення, продовження, припинення чи визначення регламентованих законом юридичних наслідків вчиненого злочинного чи зовні схожого на нього діяння або суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК України [4, с. 178–179].

У КК України мета примусових заходів виховного характеру теж не конкретизована. Під метою у кримінальному праві розуміється певний кінцевий результат застосування кримінального закону. Деякою мірою така прогалина заповнюється актом судового тлумачення. Так, відповідно до абз. 2 п. 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15 травня 2006 р. № 2 метою застосування таких заходів має бути забезпечення інтересів неповнолітнього, які полягають в одержанні не тільки належного виховання, а й освіти, лікування, соціальної, психологічної допомоги, захисту від жорстокого поводження, адаптуватися до реалій суспільного життя, підвищити загальноосвітній і культурний рівень, набути професії та працевлаштуватися [4]. Це положення не позбавлене окремих недоліків. Зокрема, у ньому акцентується увага лише на виховному впливі. Взагалі не вказується про запобігання вчиненню в майбутньому кримінально-протиправних діянь. З огляду на це більш раціонально було би визначити, що примусові заходи виховного характеру мають із покаранням спільну превентивну частинку мети. Поділяючи таку позицію, слід все таки зауважити, що примусові заходи виховного характеру по-іншому домагаються досягнення такої мети, оскільки мають бути спрямовані більшою мірою на ресоціалізацію неповнолітнього. Пріоритетним напрямом їх застосування слід зробити психолого-педагогічний вплив, який має змінити свідомість неповнолітнього та викликати у нього бажання не порушувати надалі кримінальний закон.

Примусові заходи виховного характеру відіграють додаткову роль у питанні протидії злочинності неповнолітніх, оскільки їх застосування стає можливим лише у тому разі, коли суд дійде висновку, що виправлення неповнолітнього є можливим без реального відбування покарання. Як заходи кримінально-правового впливу розглядувані заходи містять державний примус, але у значно менш суворій формі, ніж покарання. У разі застосування більшості примусових заходів виховного характеру неповнолітні залишаються у звичній для себе сфері проживання та спілкування. Такі заходи, звісно, підкріплені погрозою примусу, але спрямовані на виправлення, ресоціалізацію та попередження вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень.

Розглядувані заходи за змістом є виховними, а за характером виконання – примусовими. Думається, що все ж первинним у цій конструкції заходів є примус. Певною мірою застосування примусових заходів виховного характеру є небажаним для неповнолітнього. А.М. Ященко пише, що державний примус зводиться до конкретного обсягу обмежень прав і свобод певного суб'єкта і виявляється, зокрема, у примусових заходах виховного характеру [6, с. 780]. Реалізація примусу щодо неповнолітнього зумовлює в нього почуття того, що він покараний. У цьому віці неповнолітні ще не мають чіткого уявлення, як розмежувати примусові заходи виховного характеру та покарання. Водночас у разі застосування окремих видів примусових заходів виховного характеру відбувається зміцнення акцентів від виховання до примусу. Особливо це яскраво виражено у процесі поміщення їх до спеціальних виховних установ соціальної реабілітації, які дуже часто називають «маленькими колоніями». Небажаними для застосування є примусові заходи, які надто схожі за обмеженнями до покарання, тобто до каральних заходів.

Звільнення від відбування покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру є формою реалізації кримінальної відповідальності. Верховний Суд у постанові від 05 грудня 2019 р. (справа № 754/5884/19) робить висновок про те, що у разі застосування цього заходу суд звільняє особу не від конкретного покарання, визначеного в санкції статті чи призначеного судом, а від його призначення як виду примусових заходів загалом [7]. В іншій постанові від 10 червня 2020 р. (справа № 161/7253/18) Верховний Суд акцентує увагу на тому, що «у разі засудження особи без призначення покарання один із найголовніших елементів реалізації кримінальної відповідальності – осуд особи, яка вчинила злочин, залишається і відображається в обвинувальному вирокі. Така форма реагування має важливе значення у протидії злочинності, оскільки достатньо часто досягнення цілей кримінально-правового впливу на вчинення нетяжкого злочину можливе без обмеження чи позбавлення особи, засудженої за вчинення злочину, певних прав чи можливостей. Більше того, призначення покарання в деяких випадках виступає неефективним засобом реагування на кримінальне правопорушення, таким, що, навпаки, шкодить процесам ресоціалізації засудженої особи, котра вчинила нетяжкий злочин. Також засудження без покарання за своєю соціальною значенні дозволяє заощаджувати заходи кримінальної репресії та стимулювати виправлення особи, яка вчинила злочин, сприяти її якнайшвидшому пристосуванню до вимог правопорядку, до норм соціальної поведінки» [8]. Таким чином, можна зробити висновок, що ті обмеження, які передбачають окремі види примусових заходів виховного характеру, виявляються ніби схованими за ширмою запобігання вчинення в майбутньому кримінальних правопорушень через виховний вплив. У контексті звільнення від покарання це ще пев-

ною мірою є допустимим. Умовний характер звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, а також те, що у разі ухилення неповнолітнього від застосування цих заходів вони скасовуються судом і він притягується до кримінальної відповідальності, має надто суперечливу кримінально-правову природу.

Слід підтримати можливість диференціації примусових заходів виховного характеру залежно від заходів, у процесі реалізації яких вони будуть застосовуватися. Т.І. Пономарьова робить висновок про те, що «окремі примусові заходи виховного характеру, які є дієвими під час звільнення неповнолітніх від покарання, є занадто репресивними під час звільнення останніх від кримінальної відповідальності» [9, с. 7–8]. Схожої позиції дотримується В.М. Бурдін, котрий вважає, що передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх заміняють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання можлива лише у разі звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності [10, с. 85].

Зміст примусових заходів виховного характеру полягає у певних обмеженнях прав і свобод неповнолітнього, що залежить від виду такого заходу. Наприклад, обмеження дозвілля неповнолітнього полягає в обмеженні часу перебування за межами місця проживання, забороні виїзду в інше місце тощо. Держава відмовляється від реалізації щодо таких осіб основного засобу кримінально-правового впливу, тобто кримінальної відповідальності, заохочуючи тим самим особу до правослухняної поведінки у майбутньому, але, оскільки звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 97 КК України) та звільнення від покарання (ст. 105 КК України) є факультативними заходами кримінально-правового характеру, то застосовувані обмеження прав і свобод є своєрідним додатковим забезпечувальним заходом для того, щоб неповнолітній не схилився в майбутньому до порушення кримінально-правових заборон.

На підставі визначених ознак можна запропонувати таку законодавчу дефініцію: примусові заходи виховного характеру – це передбачені КК України інші заходи кримінально-правового характеру, що є альтернативою покарання, змістом яких є певні обмеження прав і свобод неповнолітнього, котрий вчинив кримінальне правопорушення або суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, які мають на меті виправлення цих осіб і запобігання вчиненню кримінальних правопорушень.

Висновки. Застосування примусових заходів виховного характеру характеризується цілою низкою проблемних і дискусійних аспектів. Цьому, найперше, сприяє відсутність законодавчої дефініції цього терміна у кримінальному законі. Слід погодитися з тим, що в контексті реагування на порушення неповнолітніми кримінально-правових заборон дуже важливо дотриматися розумних меж впливу. Оскільки ці заходи є примусовими, то мають бути зрозумілими і для самих неповнолітніх правопорушників. Жодним чином не можна допустити, щоб застосовувані до них примусові заходи виховного характеру за змістом прав та обмежень були наближені до покарання. Для цього потрібно чітко диференціювати розглядувані заходи залежно від можливості їх призначення у разі звільнення від кримінальної відповідальності чи звільнення від покарання. Слід пам'ятати, що неповнолітні правопорушники – це дуже уразлива верства суспільства. Від того, наскільки виваженим буде підхід до виправлення цієї категорії осіб через застосування каральних та / або заохочувальних заходів, залежатиме майбутнє держави!

ЛІТЕРАТУРА

1. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листопада 1985 р. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_211 (дата звернення: 27.03.2021).

2. Загіней З.А. Герменевтика кримінального закону України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2016. 636 с.
3. Ямкова О.О. Примусові заходи виховного характеру: правова природа і види : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2003. 213 с.
4. Яценко А.М. Застосування примусових заходів виховного характеру: теоретичний аспект. *Право і суспільство*. 2014. № 1. С. 182–188.
5. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 2 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06#Text> (дата звернення: 27.03.2021).
6. Яценко А.М. Заходи кримінально-правового характеру: поняття, зміст і сутність. *Форум права*. 2013. № 3. С. 775–783. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_127.pdf.
7. Постанова Верховного Суду від 05 грудня 2019 р. у справі № 754/5884/19 (провадження № 51-4476км19) / Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86206190> (дата звернення: 27.03.2021).
8. Постанова Верховного Суду від 10 червня 2020 р. у справі № 161/7253/18 (провадження № 51-2615 км 19) URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/89977675> (дата звернення: 12.03.2021)
9. Пономарьова Т.І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в Україні та Польщі: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2016. 21 с.
10. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2001. 225 с.